

SOÓS ISTVÁN
Még egyszer Bessenyei György arcképéről

Once Again on György Bessenyei's Portrait

The author reviews the debates and viewpoints that have emerged over the past century regarding the portrait of György Bessenyei, a prominent figure of the Hungarian Enlightenment, which has been considered authentic in scholarly literature. The study summarizes the available sources on the topic, including both older and the most recent academic literature, and attempts to answer a question that has preoccupied “pedants” and “discoverers” alike for over eight decades: does an authentic portrait of Bessenyei truly exist? At the same time, it also highlights the anomalies and methodological issues that have arisen in the scholarly discourse on this subject.

Három ok ösztönözt arra, hogy magyar irodalom- és művelődéstörténetben látszólag jelentéktelennek tűnő problémával, Bessenyei Györgynek, a magyarországi felvilágosodás kiemelkedő alakjának „hiteles” arcképe körül az elmúlt több mint egy évszázadban kialakult vitákkal, álláspontokkal foglalkozzak. Az egyiket Mályusz Elemér történésztől kaptam. 1989 tavaszán, néhány hónappal halála előtt, egy remekbe szabott kis írás legépeltetésére kért meg. Ebben a lírai elemekkel átszőtt dolgozatban Bessenyei és bécsi szerelmének, Therese von Grasse bárónőnek, Mária Terézia királynő egyik udvari komornájának a kapcsolatát vizsgálta fel.¹ Tanulmányában Mályusz elfogadta Fleischer Gyula művészettörténésznek az álláspontját, mely szerint Theresia von Grasse bárónő, Mária Terézia belső ágyvetője befolyásának köszönhetően Johann Franz Greipel osztrák udvari festő az 1772 és 1774 között készült „A Szent István-rend lovagjainak első együttes áldozása a bécsi Burg kápolnájában” című, ma az innsbrucki vár lovagtermében látható nagyméretű tablóképén őt más magyar nemesi testőrök társaságában megörökítette.² Fleischer véleményét Bessenyei egyik életrajzírója, Gálos Rezső is támogatta, hitelesnek tartva a feltételezett Bessenyei-képet.³

A másik indítók a nyíregyházi Bessenyei-kutató, Katona Béla állásfoglalása volt. Bessenyeiről írt munkáiban részletesen tárgyalja a Bessenyei-kép körül kialakult „legendákat”, de foglalkozik az innsbrucki freskón látható állítólagos Bessenyei-portréval is.⁴ Az olvasó talán nem kis megdöbbenés-

sel és csodálkozással fogadhatta az irodalomtörténész kutató elutasító, rendkívül magabiztos, *ex chatetra* kijelentését a Bessenyei-arcképének (különösen Kallós Endre Nyíregyházán 1899. május 9-én leleplezett impozáns szobrán) hitelességét kétségbevonó kritikáról, miszerint: „Bessenyei most már mindig olyan lesz, amilyennek Kallós Ede megalkotta, akár Czirjék Mihály képét használta mintául, akár a másét. S ezen még a nagyon témaszegény cikkírók és tudálékos »felfedezők« időnkénti »leleplezései« sem változtatnak.”⁵

A jelen írás elkészítésére harmadszor Reisz T. Csabának legutóbb napvilágot látott tanulmánya szolgált indítóokul, amelyben a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának központi épületében (Budapest, Bécsi kapu tér) látható, a Magyar Társaság 1779. május 10-én Pesten történt megalapítását ábrázoló Dudits Andor által készített freskóról írt, részletesen felvázolva a képzőművészeti alkotás keletkezéstörténetét, egyszersmind a szakirodalom tükrében ismételt felvetve az esemény központi alakjának, Bessenyeinek a freskón ábrázolt állítólagos portréja kapcsán annak hitelességét.⁶

A téma ismételt felvetése kapcsán jelen összefoglaló tanulmányban áttekintem a témára vonatkozó, rendelkezésre álló forrásokat, a régi és a legújabb szakirodalmat és megkísérlek választ adni arra a – „tudálékoskodókat” vagy „felfedezőket” immáron több mint nyolc évtizede foglalkoztató

1 *Mályusz Elemér*: Bessenyei György műzsájáról, Grass Frigyesnérol. Irodalomtörténeti Közlemények 98. (1994) 62–67.

2 *Fleischer Gyula*: A Szent István-Rend alapítása és a rendalapítás képzőművészeti alkotásai. In: A Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történeti Intézet évkönyvei 3. (1933) 256–257.

3 *Gálos Rezső*: Bessenyei György életrajza. Bp. 1951. 361.

4 *Katona Béla*: Bessenyei-legendák nyomában. Legendák és legendacsinálók. In: *Katona Béla*: Bessenyei György és Nyíregyháza (1747–1997). Meg-

jelent az író születésének és a nyíregyházi Bessenyei-kultusz kibontakozásának 100. évfordulója alkalmából. Egy fejezet Bessenyei Anna gávai életéből. (Az író Nyíregyházán őrzött levelei.) Nyíregyháza 1997. 24–27.

Katona Béla: Bessenyei-legendák nyomában. Legendák és legendacsinálók. In: *Katona Béla*: Táj és irodalom. Az irodalom Szabolcs-Szatmárban, Szabolcs-Szatmár az irodalomban. Nyíregyháza, 1998. 24–31.

5 *Katona B.*: Bessenyei-legendák nyomában 1997 i. m. 27.; *Katona B.*: Bessenyei-legendák nyomában 1998 i. m. 27.

6 *Reisz T. Csaba*: Bessenyei. In: A nemzet levéltára. Fejezetek az Országos Levéltár történetéből. Szerk. Reisz T. Csaba. Bp. 2023. 437–439.

– kérdésre: vajon valóban léteznek-e hiteles Bessenyei-portré? Egyúttal felhívom a figyelmet azokra az anomáliákra és módszertani problémákra is, amelyek ebben a tárgyban a tudományos szakirodalomban keletkeztek.

Jóllehet sokak, elsősorban a 18. század végi, 19. század eleji magyar irodalom történetével, illetve Bessenyei életével foglalkozók számára már ismertek azok a törekvések, amelyeket széphalmi vezér, Kazinczy Ferenc fejtett ki egy állítólagos Bessenyei-kép megszerzése érdekében, talán mégsem érdektelen ezeket itt ismételtelen feleleveníteni.

Kazinczy Bessenyei Györgynek 1802. július 29-én írott levelében amellelt, hogy ifjúkorában készített műveinek új kiadására bízta, a következő kéréssel fordult az általa igen „tiszelt nagy férjfi”-hoz: „Ha festve vagy – Bécsben, emlitem, valál –, méltóztass nékem megígérni képedet. Rézre metszetném, ’s kevélykedni fognék, ha Hazám ezt az áldozatot az én kezeimből vehetné. A Bárócziét, mely előttem függ, az enyémből fogja.”⁷

Kazinczy meg volt győződve arról, hogy létezik egy Bessenyeit ábrázoló kép vagy festmény. Miként azt levelében ki is emelte, „Bécsben, emlitem, valál”, tudniillik lefestve. 1776-ban, midőn öt nagybátyja, Kazinczy András magával vitte a császárvárosba, ott szeretett volna Bessenyeivel találkozni, illetve vele személyesen megismerkedni.⁸ Kazinczynak hosszas kutakodás után sikerült csak megtudnia, hol lakott a néhány évvel korábban (1773) a Magyar Királyi Nemesi Testőrségből már kilépett Bessenyei. Ő akkor Bécs egyik kerületében, a Józsefvárosban (Josephstadt) élt.⁹ Nagy csalódására azonban Bessenyei nem tartózkodott otthonában. Bessenyei cselédje azonban beengedte a lakásba, ahol Kazinczy egy levelet írt a testörköltő íróasztalán, „az ő olajban vagy pasztelben festett képe előtt”.¹⁰ Kazinczy a festményen ábrázolt személyt Bessenyeinek hitte, amelynek rövid, de igen szemléletes leírásával is szolgált, nevezetesen: „Szép nagy termetű férfi, fekete szemekkel; Dámája nem választott rosszul.”¹¹ Később Kazinczynak mégis alkalma nyílt arra, hogy Bessenyeivel személyesen is megismerkedjen, illetve társaságát élvezhesse. Először

1777-ben, Sárospatakon, a pataki kollégium diákjainak nyilvános vizsgáján.¹²

Bessenyei Kazinczytól 1802-ben kapott fenti kéréseit két héttel később – 1802. augusztus 15-én – adott válaszában elhárította. Ami a képet illeti, azt Bessenyei sajnálattal azért nem teljesíthette, mivel, ahogy azt határozottan állította: „Irod, hogy a’ képeket külgym el néked, de az úgy eshetne meg, ha kotsira ülnék. Nem vagyok lerajzolva. Én a’ képeket csak elevenen használom.”¹³ Kazinczy – úgy tűnik – egy időre tudomásul vette Bessenyei kijelentését. 1804 szeptemberében Nagyváradra tett útja során személyesen kereste fel az akkor már Bihar vármegyei Pusztakovácsiban (ma Bakonszeg) élt Bessenyeit. 1804. szeptember 9-én Kerekibe ment, ahonnan a közeli Ujfaluba (Berettyóújfalu) rándult át „konskribálni”. Majd három nappal később, 12-én a következőket jegyezte fel naplójába: „Által ebédre Kovácsiba Bessenyei Györgyhez”.¹⁴ Nem ismert, vajon találkozásukkor szóba került-e kettejük között Bessenyei „gárdistakori” képe, vagy a „bihari remeté”-nek bármilyen portréja. Vagy esetleg viszontlátta-e Bécsben látott festményt vagy rajzot Bessenyei otthonában? Valószínűleg nem, hiszen erről minden bizonnyal megemlékezett volna.

Kazinczy néhány évvel később, már Bessenyei halála után, ismét napirenden tartotta az általa arcképének tulajdonított portré megszerzését vagy egy arról készítendő rézkarcot. Midőn 1814-ben saját műveinek összkiadására készült, szerette volna, ha az egyes munkáit tartalmazó kötetet egy-egy általa kiválasztott, illetve megtisztelt személy rézbe metszett arcképe díszítené. E kiválasztottak képek közé emelte a terv szerint Pászthory Sándor a volt fiumei kormányzó, Báróczy Sándor, Révai Miklós, Ráth Mátyás, gróf Haller László, gróf Ráday Gedeon, báró Orczy Lőrinc, Barcsay Ábrahám, Bessenyei György, gróf Teleki József és Ádám, báró id. Wesselényi Miklós, Spissich János, gróf Török József és végül Cserey Miklós portréját.¹⁵ A „három gárdai barát” (Báróczy, Barcsay és Bessenyei) képét a második, harmadik és negyedik kötetek elejére szerette volna beilleszteni.¹⁶ Egy későbbi levelében

7 Kazinczy Ferenc Bessenyei Györgynek. Érsemlyén, 1802. július 29. In: Kazinczy Ferenc levelei. Közzéteszi: Váczy János. II. 1790–1802. (Kazinczy Ferenc összes művei. Harmadik osztály.) Bp. 1891. (a továbbiakban: KazLev) 44. Idézi ezt Gálos R.: Bessenyei i. m. 361.; *Porkoláb Tibor*: Panteonizáció és vizuális reprezentáció. Régió 15. (2004) 84.; *Porkoláb Tibor*: „Nagyjainknak Pantheonja épül.” Panteonizáció a XIX. századi magyar irodalomban. Miskolczi Egyetem BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola. PhD-értekezés. Miskolc, 2004. 85.

8 Kazinczy Ferenc’ saját kezével írt Autobiográfiája 1785-ig. In:

Pályám emlékezete. Sajtó alá rendezte Orbán László. (Kazinczy Ferenc művei. Első osztály. Eredeti művek. Kritikai kiadás.) Debrecen 2009. 457.

9 Az én életem. In: Pályám emlékezete i. m. 423.

10 Kazinczy Ferenc’ saját kezével i. m. 457. Lásd erről még: Az én életem i. m. 423.; Pályám emlékezete [III.]; Pályám emlékezete [V.]; Pályám emlékezete [VI.] In: Pályám emlékezete 575., 689., 736. – Kazinczy visszaemlékezéseiben hol olajfestményről, hol pasztellképről, azaz színes kréta- vagy ceruzarajzról beszél. Vö. erről Orbán László jegyzetét: Pályám emlékezete i. m. 938.

11 Uo. – A pályám emlékezete egy későbbi, 1829–1830-ban írt változatában már bővebb információkat is közölt a képen látható személyről: „Egy ölnyi magasságú húsos, barnahajú, szép arcú férfi.” Pályám emlékezete [V.] i. m. 683. és Pályám emlékezete [VI.] i. m. 736.

12 Uo. Vö. erről Kazinczy visszaemlékezéseinek egy másik változatában tett kijelentését: „Személyes ismeretségébe később jutottam [tudniillik Bessenyeivel].” Pályám emlékezete [V.] i. m. 689. – Kazinczy 1809. november 30-án Romy Károly György életrajzi gyűjteménye számára megküldött biográfiájában úgy emlékezett, hogy 1776-ban Bécsben járva: „itt láttam meg Bessenyeit még a testőrségnél; ennek fénye lángra gyulasztott engemet”. Ezek az adatok két szempontból is tévesek: egyrészt azért, mert Bessenyei ekkor nem volt a magyar nemesi testőrség tagja, másrészt ennek ellentmond Kazinczy fent idézett megjegyzése, mely szerint Bécsben a jelzett időpontban nem találkozott Bessenyeivel. Az életrajzot lásd: Pályám emlékezete i. m. 825–828. Az idézett rész: 825.

13 Bessenyei György Kazinczy Ferencnek. Berettyó-Kovácsi, 1802. augusztus 15. KazLev, Idézi Gálos R.: Bessenyei i. m. 361.; *Némedi Lajos*: Bessenyei és Kazinczy. Irodalomtörténeti Közlemények 66. (1962) 300.; *Porkoláb T.*: Panteonizáció és vizuális i. m. 85.; *Porkoláb T.*: Panteonizáció i. m. 85.

14 Kazinczy Ferenc „Diáriuma”. [1804. január 1. – 1806. május 30.] In: Pályám emlékezete i. m. 205.

15 KazLev XI. 1813. augusztus 1. – 1814. július 31. Közzéteszi Váczy János. Bp. 1901. 536.

16 Kazinczy Ferenc Helmecky Mihálynak. Széphalom, 1814. április 13. KazLev XI. 343.

Bessenyei arcképét már előbbre, műveinek harmadik kötetébe kívánta beiktatni.¹⁷

Azaz Bessenyei fenti kijelentése ellenére is erős meggyőződéssel hitt a festmény létezésében. Megkérte tehát Kölcsey Ferencet: „Járna végére Uram Öcsém Csanádi István Úrnál ’s ha Fráter Mihály vagy más Processualis Tisztviselőkkel van ismeretségben, hogy Bessenyei Györgynek Gardistakorai képe meg vagy-e még Kovácsiban Ujfalu mellett? ’s kitől kellene azt kölcsönkérni lemásolás végett?”¹⁸ Kölcsey válaszában nem tudott semmi biztosat mondani a Bessenyei képet illetően, de megígérte, hogy utánanézik annak: „Bessenyei képe eránt mind eddig semmi bizonyosat nem tudhattam, némelly processualis tiszteteket ismerék ’s azoktól fogok tudakozódní, ha másképpen nyomába akadok, inkább magam elmegyek Kovácsiba ’s a dolgot világosságra hozom.”¹⁹

Kölcsey a következő hetekben – ígéretéhez híven – lázas nyomozásba kezdett, és Szemere Pálon keresztül az alábbiakat üzenté Kazinczynak: „Bessenyei György képe eránt szenátor Rakowszkynek[!] Debrecenbe kell írni, mert a megholtak jószágait adminisztrálja. Én Debrecenben az öcsémmel kerestetem azon embert, de nem vala otthon, ’s féltő, hogy egy látogatás vagy egy levél nála nem sok benyomást fogna tenni. Legjobbna gondolnám ezen dologban doktor Sz. Györgyiehez [azaz Szentgyörgyi Józsefhez] folyamodni, ő, mivel szükséges ember, tekintetével megteheti, amit mi komplementekkel meg nem tehetnénk. Én közel vagyok Debrecenhez, s írhatam volna már régen doktor Szentgyörgyinek, de félek neki kommissiókat adni. Kazinczy mint barát inkább teheti azt. Ha ezen képről Rakowszky semmit nem találna tudni, mond meg K[azincz]ynak, hogy írjon nekem, s én a kovácsiakhoz folyamodom tudósításért.”²⁰ Egy hónappal később Kölcsey azt jelentette Kazinczynak, hogy néhány héttel azelőtt írt Szemerének Lasztócra, mivel „ott áll valami a Bessenyei’ képe eránt is. Kértem Ötet, hogy azt tudassa Uram Bátyámmal ’s talán eddig tudatta is”.²¹ Szemere azonban – úgy tűnik, semmit sem talált – és Kazinczyhoz 1814 áprilisában, de még a későbbi leveleiben sem szólt erről.

Kazinczy debreceni barátját, Szentgyörgyi Józsefet is bevonta a kutatásba. 1814. április 5-én Kölcsey fenti levelére hivatkozva arra kérte őt, hogy beszéljen Rakowszky debreceni városi szenátorral, „a’ ki nekem jó emberem volt valaha, tiszteld nevémmel, ’s tudd-meg, hogy Bessenyei Györgynek képét hol lehetne megkapni, mert rézbe metszettetném. Ha a’ kép Rakowszki Urnak kezében vagy, kérti fogom Prof. Kis Sámuel Urat, hogy azt pasztelben copizálja bár melly kis formátban.”²² Lépéséről értesítette Kölcseyt is: „Rakowszkit meg-

kértem Szentgyörgyi által. Megvállik mit felel.”²³ Nem tudni, eljutott-e Rakowszkyhoz Kazinczy kérése. Mindenesetre tény, hogy a kép-ügyben Kazinczy nem kapott adatokat tőle. Kazinczy azonban mégis rendületlenül hitt abban, hogy valahonnan mégis előkerülhet a Bessenyei-kép. Még 1814 végén is úgy vélte, hogy a Döbrentei Gábor által szerkesztett Erdélyi Múzeumba a három testőríró, Báróczy, Barcsay és Bessenyei képét ajánlhatja majd közlésre.²⁴

Úgy tűnik tehát, Kazinczy barátai Debrecenben sem bukkantak a széphalmi vezér által vélt állítólagos Bessenyei-kép nyomára. Nem is találhatták azt meg, mivel Bessenyei végrendeletében sem esik szó nemcsak a Kazinczy-által feltételezett képről, de más festményről sem.²⁵ Persze, a végrendeletben foglaltakat Kazinczy nem ismerhette.

Kérdés most már, hogy egyáltalában létezett-e bármilyen kép is Bessenyeiről, és milyen festményt látott Kazinczy Bessenyeinél, amely valóban a költőt ábrázolta-e? Akkor még nem ismerte személyesen Bessenyeit. Ha igen, úgy kétséget kizáróan azt írhatta volna, hogy a Bessenyei bécsi lakásában talált kép egyértelműen a gárdista költőt ábrázolta! Már Gálos Rezső is rámutatott arra, hogy a „Bessenyei íróasztala fölött valószínűleg nem a maga képe lógott”.²⁶ A Kazinczy által említett portré talán Bessenyei egyik szintén a magyar nemesi testőrségben szolgált, a szintén jó megjelenésű, jó kiállítású, délceg testvéréről, Bessenyei Sándorról vagy a másíkról, Bessenyei Boldizsárról készülhetett. Vagy esetleg valamelyik más testőrtársáról? Kútfolk hiányában nem tudok a kérdésre választ adni. Mindazonáltal Kazinczy a negatív eredmények ellenére továbbra is rendíthetetlenül hitt egy Bessenyeit ábrázoló portré vagy egészalakos kép létezésében. Még 1814 májusában írt egyik levelében is arról szólt, hogy műveinek kiadásába fel akarja használni Bessenyei „képeit”.²⁷

Kazinczy később, 1815-től – amint azt levelei és nyomtatásban napvilágot látott munkái és kiadatlan kéziratái is bizonyítják –, felhagyott a kutatással. Miként sem a 19. századi magyar irodalom- és kultúrtörténet, sem a Bessenyei életével és munkásságával foglalkozó munkák szerzői sem szenteltek komoly figyelmet a témának. A 19. század utolsó évtizedeiben egy közvetlenül nem Bessenyeihez kapcsolódó ügy révén a portrékérdés mégis ismét a magyar irodalmi és közélet fókuszába került.

Történt ugyanis, hogy 1873-ban Czirjék Imre Szatmár vármegyei, nagygéci birtokos nemes az egykori testőr, Czirjék Mihály egyenesági leszármazottja egy, a felmenőjéről Szathmáry Király Pál, Bessenyei testőrtársa (1760–1766) által festett

17 Kazinczy Ferenc Helmezy Mihálynak. Széphalom, 1814. július 27. KazLev XI. 482.

18 Kazinczy Ferenc Kölcsey Ferencnek. Széphalom, 1814. január 4. KazLev XI. 166. Idézi Gálos R.: Bessenyei i. m. 361. Lásd erről még Orbán László jegyzetét: Pályám emlékezete i. m. 938.

19 Kölcsey Ferenc Kazinczy Ferencnek. Álmosd, 1814. január 22. KazLev XI. 195. Vö. erről Némédi L.: Bessenyei i. m. 300.

20 Kölcsey Szemere Pálnak. Álmosd, 1814. márc. 3. In: Kölcsey Ferenc levelezése. Válogatás. Bp. 1990. 36. Vö. erről még: KazLev XI. 533.

21 Kölcsey Ferenc Kazinczy Ferencnek. Álmosd, 1814. április 3. KazLev XI. 310.

22 Kazinczy Ferenc Szentgyörgyi Józsefnek. Széphalom, 1814. április 5. KazLev XI. 316.

23 Kazinczy Ferenc Kölcsey Ferencnek. Széphalom, 1814. április 9. KazLev XI. 334. Lásd erről Gálos R.: Bessenyei i. m. 361.; Némédi L.: Bessenyei i. m. 300.

24 Kazinczy Ferenc Döbrentei Gábornak. Széphalom, 1814. november 7. KazLev XII. Bp. 1900. 158.

25 Bessenyei testamentumáról és annak tartalmáról lásd bővebben Csorba Sándor: Bessenyei végrendelete. In: A szétszórt rendszer. Tanulmányok Bessenyei György életművéről. Nyíregyháza 1998. 155–171.; Csorba Sándor: Bessenyei György világa. (Irodalomtörténeti füzetek.) Bp. 207–225., 250–254.

26 Gálos R.: Bessenyei i. m. 361.; Némédi L.: Bessenyei i. m. 300.

27 Kazinczy Ferenc Pápay Sámuelnek. Széphalom, 1814. pünkösöd. KazLev XI. 398.

képet ajándékozott a Magyar Tudományos Akadémiának. Arany János, a Tudós Társaság titkára levélben a következő szavakkal köszönte meg Czirjéknek az ajándékot: „A Magyar Tudományos Akadémia, folyó octóber 6-án tartott összes ülésében kedves tudomásul vette, hogy Tekintetes úr jeles öse Czirjék Mihály, a testőr és Bessenyei köréhez tartozó írónak életnagyságú olajba festett arcképét az Akadémiának felajánlani kegyeskedett. [...] Buda-Pest, 1873. oct. 11.”²⁸

1. kép – Czirjék Mihály magyar nemesi testőr (1753–1797) portréja

Az Akadémia felkérésére a festményt Barabás Miklós ellenőrizte és véleményt mondott róla, illetve állítólag restaurálta is azt. Az őt erre felkérő levélben Arany János utalt a kép eredetére és arra, az kit is ábrázol: „Az itten küldött régi olajfestményt, mely Czirjék Mihály testőrt, a Bessenyei köréhez tartozó író ábrázolja, az Akadémia annak egyik utódjától

28 MTA-KIK-Kt-RAI [Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára és Infomációs Központ. Kézirattár. Régi Akadémiai Iratok. Fogalmazvány.] 1.367/1873. sz. Lásd erről: Magyar Tudományos Akadémia Értesítője 7. (1873) 168., 184.; *Divald Kornél*: A Magyar Tudományos Akadémia palotája és gyűjteményei. Magyarázó kalauz. Az Akadémia megbízásából. Bp. 1917. 100. Vö. erről *Fleischer Gy.*: A Szent István-Rend i. m. 256.; *Gálos R.*: Bessenyei i. m. 361.; *Reisz T. Cs.*: Bessenyei i. m. 438.; *Ugray Bálint*: Ismeretlen festő: Czirjék Mihály, 1770-es évek második fele – 1780-as évek első fele. In: A valószínű képei. Barabás Miklós művei a Magyar Tudományos Akadémián. Szerk. Barabás Éva. Bp. 2023. 123–125. (Itt mondok köszönetet Gödölle Mátyásnak, a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnoka szakmúzeológusának, történésznek és művészettörténésznek, hogy Ugray Bálint írására felhívta a figyelmemet.)

ajándékban nyerte. A folyó hó 6-án tartott összes akadémiai ülés határozásából arra kérem fel Tekintetes urat, szíveskedjék véleményt mondani arra nézve, ki lehet-e javítani e festményt és mibe kerülne a javítás? Tisztelettel Buda-Pest 1873 oct. 11.”²⁹ Barabás válaszában úgy vélte, hogy „a Czirjék Mih. Arczképet megtisztogatván, azt ki lehet alkalmasan javítani, és ő az Akadémiának, ha a személy arra nézve elég fontossággal bír, lassankint, üres óráiban szívesen meg is kezdi a javítást, csak hogy még akkor is fennmarad a keret költsége.” Az Akadémia „(...) Barabás Miklós ajánlatát köszönettel fogadta, és felkérte »a mindenesetre megőrzeni méltó arckép kijavítására«. Döntését azonban arról, vajon »az ily arcképeket maga tartja-e meg az Akadémia, vagy átengedi a nemzeti múzeumi képtár történelmi osztályának« későbbre halasztotta”.³⁰ A festményt Szily Kálmán akadémiai titkár a tudós társaság képei közé helyeztette el, anélkül, hogy az ajándékozó nevét és az adományt pontosan lajstromba vették volna. A Barabás által restaurált képről 1895-ben másolat készült, amely napjainkban az Akadémiai Könyvtár egyik olvasóhelyiségében látható. Az eredeti arcképet ugyancsak 1895-ben „az Akadémia átadta az Országos Képtárnak (illetve az akkor annak keretein belül működő Magyar Történelmi Képcsarnoknak), amely cserébe annak másolatát ajánlotta fel az intézménynek, amelyet korábban az Akadémia székházának földszintjén működött könyvtár olvasótermében függesztettek ki. Az eredeti képet 1885-ben a Városligetben az Országos Kiállítás számára épült Múcsarokban helyezték el, ahonnan 1907-ben visszavitték az Akadémia épületébe. Miután 1934-ben a Magyar Történelmi Képcsarnok a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatása alá került, 1939-ben az Országos Képtár gyűjteménye a Múzeumban kapott helyet. Itt őrzik a Czirjék Mihály-képet is.”³¹

A Czirjék Imre által az akadémia ajándékozott kép Bessenyei család történetét feldolgozó monográfiában már úgy jelent meg mint Bessenyei György portréja.³² A Bessenyei *alias* Czirjék-portré és a Bessenyei Pál portréja Széll szerint lehetőséget kínál azok összehasonlítására: „ugyanis midőn Kazinczy egyik levele nyomán már alig hihetünk többé, hogy Bessenyei[!] György arcképét szemlélhessük, a Linczből elhalt Bacsányi[!] János hagyatékából György testőrkori arcképe szerencsére előkerült, és jelenben a m. akadémia könyvtárában őriztetik”.³³ Széll, mivel nem ellenőrizte a Czirjék-Bessenyei-kép provenienciájának a történetét, nem valós információra alapozta kijelentését, és ezzel újabb valótlan állítást terjesztett el a köztudatban.

Érdekes módon bárki könnyen leleplezhette, illetve megcáfolhatta volna Széll kijelentését, ha az *Akadémiai Értesítő*ben megjelent közleményeket a képadományozásról

29 MTA-KIK-Kt. 1105/1873. sz.; Akadémiai Értesítő 7. (1873) 168.

30 Uo. és MTA-KIK-Kt. 1105/1873. sz.; Akadémiai Értesítő 7. (1873) 184. Vö. erről *Fleischer Gy.*: A Szent István-Rend i. m. 256.; *Ugray B.*: Czirjék Mihály i. m. 123.

31 Lásd minderről bővebben *Ugray B.*: Czirjék Mihály i. m. 123–124.

32 A Nagybesenyői Bessenyei-család története. Írta és oklevelekkel kiadta Széll Farkas. Bessenyei György és Pál arcképével és hasonmásokkal. Bp. 1890. Vö. erről *Porkoláb T.*: Panteonizáció és vizuális i. m. 85.; *Porkoláb T.*: Panteonizáció i. m. 85.; *Reisz T. Cs.*: Bessenyei i. m. 438.

33 *Széll F.*: A Nagybesenyői i. m. 112–113.

fellapozza, de senki sem vette erre a fáradságot. Sőt, ha a kortársak kutattak volna a kép eredete, illetve története után, úgy az Akadémia archívumában megtalálták volna Czirjék Imre levelét és felajánlását, valamint Arany János közlését is. Erre azonban senki nem vállalkozott. Nem véletlen, hogy a Széll monográfiájáról írt ismertetés szerzője is Czirjék képét Bessenyei arcképeként tette közzé.³⁴ A nem sokkal később napvilágot látott *A magyar irodalom története* című mű 1896. évi kiadásában a Czirjék-portrét ugyancsak Bessenyei képeként közölte.³⁵

2. kép – Kallós Ede: Bessenyei György szobra Nyíregyházán

Bessenyei születésének közelebbi 150. évfordulója alkalmából Kallós Ede szobrászművészt bízták meg egy, a költőt és íróat ábrázoló egészalakos szobor elkészítésével. Az Akadémián „megtalált” testörkép másolatát bocsátották a rendelkezésére, amelyet az MTA akkori vezetősége, mivel a képnek nem volt címe, ismételtlen figyelmen kívül hagyva a Czirjék-féle adományozásról szóló forrásokat, egyértelműen Bessenyei portréjának tulajdonított.³⁶ Ezt a véleményt megerősítették a szoborról készült olyan leírások, mint például a *Vasárnapi Újság* cikke: „(...) B[essenyei] Gy[örgy] alakját Mária Terézia korabeli testőr egyenruhában mintázta Kallós, amint gondolataiba elmerülve áll kissé előrehajló mozdulatban. A történelmi hitelességű arcképek[!] alapján készült hű mása a daliás testőrtisztnek, s elgondolkozó, komoly

arczához igen jól illik a czopfös paróka, s hanyagul alácsüngő kardja és tarsolya elárulja, hogy itt a haza sorsán tűnődő hazafi áll előttünk, nem a katona”.³⁷

Midőn a szobrot 1899-ben Nyíregyházán felállították, Czirjék Imre azonnal tiltakozott, hogy az nem a magyarországi felvilágosodás egyik legkiemelkedőbb egyéniségét, hanem testőr-költő felmenőjét ábrázolja, de panasza nem talált meghallgatásra. Későbbi kísérletei is sorra kudarcot vallottak, így azután maga is beletörődött, hogy a legjelentősebb testőr-írónak saját dédapja portréjával állítottak örök emléket, sőt még felettebb büszke is volt erre.

Alig több mint fél évtizeddel később ha nem is adtak hitelt érdemlően igazat Czirjék Mihály (1775 és 1787 között volt a nemesi testőrség tagja)³⁸ leszármazottjának, tudniillik az említett képen és Kallós Ede szobrán nagyapjának a portréja látható, egy 1906-ban megjelent irodalomtörténeti műben közölt „Bessenyei-kép” alatt már a következő aláírás olvasható: „Bessenyei György állítólagos arcképe.” Ez a mű kiadójának némi bizonytalanságáról árulkodik, jelezve talán azt, hogy mégsem kellene egyértelműen Czirjék Mihály portréját Bessenyeinek tulajdonítani.³⁹ A művelt társadalmat azonban úgy látszik sem ez, sem a Czirjék-kép történetét anekdotikus formában bemutató írás sem ingatta meg abban, hogy a Czirjék-portrén továbbra is Bessenyeit lássa-láttassa.⁴⁰

37 Paur Géza: Bessenyei György szobra. *Vasárnapi Újság* 46. (1899) 314–315., az idézet: 315. Uo. (315.) lásd a Czirjék Mihályt ábrázoló festmény alapján készített portrét (Egykorú festmény után rajzolta Cserna Károly). A *Vasárnapi Újság* szerkesztősége Széchy Károlynak Gvadányi Józsefről készített monográfiájában, részint ugyancsak Széchynek a Beöthy Zsolt által szerkesztett magyar irodalomtörténetben írt fejezetében közölt képet vette át. Lásd Széchy Károly: Gvadányi József (1725–1801). (*Magyar Történelmi Életrajzok.*) Bp. 1894. 16.; Széchy Károly: Bessenyei fellépésétől a kiegyezésig. 1772–1867. In: *A magyar irodalom története.* (Képes díszmunka két kötetben.) II. Szerk: Beöthy Zsolt. Bp. 1896. 22. – A szobor elkészítésére kiírt pályázatról, magáról a szobor felállításáról vö. bővebben *Bánszki István: A Bessenyei-kultusz kialakulása Szabolcs megyében a 19. század végén* (1884–1900). In: *Bánszki István: Így él köztünk Bessenyei György. A Bessenyei-hagyomány ápolása Szabolcs-Szatmár megyében – tények és dokumentumok tükrében 1884–1986.* Nyíregyháza, 1986. 10–15.; *Katona B.: Bessenyei-legendák 1997 i. m. 9–10.; Katona B.: Bessenyei-legendák 1998 i. m. 11–12.*

38 Lásd róla bővebben *Sebeti [Raimund]: A magyar királyi testőrség. Névjegyzék 1760-tól 1850-ig.* Bécs 1898. 21., 44.; *Gálos Rezső: Adatok Czirjék Mihály testőr-író életrajzához.* *Hadtörténelmi Közlemények* 38. (1937) 121–130.; *A magyar testőrsegek névkönyve. 1760–1918. Összeállította tiszta-beöthy Hellebronth Kálmán.* Bp. 1940. 123.

39 *Vende Ernő: A magyar irodalomtörténet képekben.* Átnézte: Beöthy Zsolt. I. Bp. 1905. 52.

40 Trócsányi Zoltán a Czirjék-Bessenyei-kép/szobor körül keringő legendákat felhasználva a következő anekdotikus történetben beszél el a Czirjék-kép históriáját, ezzel maga is gyarapítva a képpel kapcsolatos mende-mondákat. „Czirjék Imre, szatmármegyeyi földbirtokos 1873-ban egy régi családi képet adományozott az Akadémiának, amely Czirjék Mihály magyar testőr és író ábrázolta. A képet személyesen vitte el, kísérőiratot nem csatolt hozzá és így az Akadémiánkon idővel elfelejtették, kit ábrázol a régi kép. Arany János a képet takarékoságból nem rámozgatta be, ott állt az a főtitkári hivatal egyik szekrénye mellett, arccal a fal felé fordítva – évtizedeken keresztül. Múltak-teltek az évek, Arany János is elbúcsuzott a főtitkárságból, átadva székét Fraknoi Vilmosnak, akit aztán Szily Kálmán váltott föl, hogy átadja helyét Heinrich Gusztávnak. Ma már bajos megalapítani, kinek jutott eszébe agnoszkáltatni a díszruhás, porlepte testőrt, de valakinek eszébe jutott és irodalomtörténészeink hamarosan meg is állapít

34 Váczy János: Bessenyei György és ősei. *Vasárnapi Újság* 37. (1890) 397.

35 *A magyar irodalom története: képes díszmunka két kötetben.* I. Szerk. Beöthy Zsolt. Bp. 1896. 113.; vö. erről még *Beöthy Zsolt: A magyar irodalom története.* I. Bp. 1899. 551.

36 Vö. erről *Gálos R.: Bessenyei i. m. 361.* (Gálos – tévesen – 1897-et adja meg a szobor felállításának az éveként.)

Még ezt megelőzően, az „ál-Bessenyei”-kép után készült Róna József szobra is 1923-ban, amelyet a Magyar Nemzeti Testőrgárda egykori bécsi épületében (Trautson- vagy Gárdapalota), a későbbi bécsi Collegium Hungaricumban állítottak fel.⁴¹ Róna midőn szobrához Bessenyei-képet keresett, nem talált mást, mint a Czirjék-portrét. Erről tanúskodik Fleischer Gyulához írt egyik levele, amelyben Róna arról tájékoztatta a művészettörténészt, miszerint „Klebensberg [Kuno] gróffal és több hozzáértővel együtt azon eredményre jutottunk, hogy az Akadémia képe minden valószínűség szerint Bessenyeit ábrázolja. Más adat nem lévén, nekem csakis ebből kellett alakomat rekonstruálni”.⁴²

1927-ben a Magyar Országos Levéltár második emeleti csarnokában Dudits Andor Bessenyeit szintén a Czirjék-arc-kép után ábrázolta tudós társainak körében. Ugyancsak Fleischer mutatott rá arra, hogy „Dudits Andor freskója az Országos Levéltárban nem Bessenyei György, hanem Czirjék[!] Mihály arcvonásait örökíti meg.” Hasonló módon nyilatkozott Dudits Andor festőművész úr is: „Bessenyei György arc-képét, ha nem csalódom, Beöthy irodalomtörténetéből festettem.”⁴³

A Czirjék-képhez feltétlenül ragaszkodók táborát az sem zavarta, hogy Hellebronth Kálmán 1940-ben egyértelművé tette: az minden kétséget kizáróan, az 1780-as években szintén a Magyar Királyi Nemzeti Testőrségben szolgált Szatmár vármegyei nemesi család tagját ábrázolja.⁴⁴

Ugyancsak nem volt, illetve nincs egyetértés az egyetlen „hiteles”-nek kikiáltott Bessenyei-portrénak az eredetiségét illetően sem. Fleischer Gyula a bécsi alapítású Szent István-rend képi ábrázolásairól közölt tanulmányában felvette, hogy közülük a lovagrendnek a bécsi Burg kápolnájában

tották, hogy az elegáns testőr nem lehet más, mint Bessenyei György. Amikor Szabolcs vármegye a kilencvenes években elhatározta, hogy szobrot emel Bessenyeinek, az Akadémiához fordult hiteles arcképért, ahonnan ezt a képet ajánlották, amely a köztudatban már hiteles Bessenyei-arckép gyanánt élt. A szobor valóban ez után a kép után készült. Szily Kálmán beszélte el nekem, hogy a szobor leleplezése után másnap egy izgatott öregúr látogatta meg az Akadémiában. – Kérem, most jövök Nyíregyházáról! Valami borzasztó tévedés történhetett. – Miért? – kérdezte Szily. – A szobor ezután a kép után készült és a falon lógó testőr-képre mutatott. – Kérem – válaszolta az öregúr – én Czirjék Imre vagyok, s ez a testőr az én szépapám. Ezt a képet én adtam 1873-ban az Akadémiának. Itt van róla az elismervény. De nem haragszom. Köszönöm szépen, hogy úgy megtisztelték a szépapámat. Egyébként az érdekes kép eredetijét az Akadémia a Történelmi Képcsarnokban helyezte el és saját képtára számára modern másolatot készített róla, amely az Akadémiai Könyvtár olvasótermében van kifüggesztve.” – *Trócsányi Zoltán*: Magyar régiségek és furcsaságok. Bp. 1924. 172–173.

41 A szobor, miután a magyar állam 1960-ban eladta a palotát, a Nyíregyházára, a Tanárképző Főiskola könyvtárának az olvasótermébe került.
42 *Fleischer Gy.*: A Szent István-Rend i. m. 257. – A Czirjék-kép történetét Fleischer az alábbiakban foglalja össze: „A festményt 1873-ban Czirjék Mihály unokája, Czirjék Imre szatmármegyei földbirtokos ajándékozta az Akadémiának. Idővel, nem tudni hogyan, az a téves hit keletkezett az Akadémiában, hogy ez az arckép Bessenyei Györgyöt ábrázolja, s mint ilyet közölte Széll Farkas a Bessenyei családról írt művében, Beöthy Zoltán Magyar irodalom történet c. műben és Szilágyi Sándor a Történelmi Életrajzokban.” (*Fleischer Gy.*: A Szent István-Rend i. m. 256.) Vö. erről még *Jakó János*: Bessenyei György emléke a numizmatikában. In: *Nemesi és Polgári Füzetek* 2. Szerk: Kühner Éva. Nyíregyháza 2018. 210.

43 Uo. – Dudits Bessenyei ábrázolásáról vö. bővebben *Reisz T. Cs.*: Bessenyei i. m. 437–439.

44 *Hellebronth K.*: A magyar testőrségek i. m. 120.

1764-ben lezajlott együttes áldozását bemutató nagyméretű innsbrucki falfestményen, az ünnepélyes szertartásra kivezényelt magyar királyi testőrök egyikében a festő Bessenyeit örökítette volna meg.⁴⁵

Gálos Rezső Bessenyei-monográfiájában a korábbi állításokkal ellentétben már magabiztosan jelentette ki: „Bessenyei Györgynek azonban mégis maradt egy hiteles képe: az innsbrucki várban. Mária Terézia idejében ugyanis évenként nagy udvari ünnepséget tartott a Szent István-rend káptalanja s erre testőröket is rendeltek ki. Ez ünnepekből való Johann Franz Greipel udvari festő festménye Innsbruckban: »A Szent István-rend vitézeinek első együttes áldozása a bécsi Burg kápolnájában.« Ezen a freskón látható Bessenyei is s ez a kép hiteles, ennek másolatát adtuk e könyv élén.”⁴⁶

A Czirjék/Bessenyei-portré – annak ellenére, hogy időközben új, bár meglehetősen óvatos és egyértelmű érvekkel alá nem támasztott „felfedezés” is napvilágot látott, a Kallós-szobornak, valamint Róna és Dudits ábrázolásainak is köszönhetően a következő évtizedekben szintén makacsul „tartotta magát”. Részben úgy, hogy az egyes, Bessenyeivel kapcsolatos művekben úgy közölték a Czirjék-képet, hogy az „hitelt érdemlően” Bessenyeit ábrázolja; részben pedig elhatárolódtak attól, hogy állást foglaljanak akár a Czirjék/Bessenyei-kép azonosításának a kérdésében, vagy éppenséggel elhagyták a képet a különböző összefoglaló irodalomtörténeti munkákból, s végül pedig Fleischer, illetve az ő nyomán Gálos feltételezését meglehetősen óvatosan kezelték.⁴⁷

A Bessenyei-portré ügye egy rövid időre kikerült a Bessenyei életművét feldolgozó vagy annak bizonyos aspektusaival foglalkozó irodalomtörténészek látóköréből. Ez azonban az 1990-es években egy hírlapi cikk nyomán ismét vita tárgyát képezte. A Czirjék-képnek Trócsányi Zoltán által fent hivatkozott írását „leporolva” Balogh László valószínűsítette, hogy Kallós Ede nyíregyházi szobra nem Bessenyeit ábrázolja.⁴⁸

45 *Fleischer Gy.*: A Szent István-Rend i. m. 257.

46 *Gálos R.*: Bessenyei i. m. 361. Gálos érdekes módon, nem a kérdést elsőként felvető Fleischer Gyula tanulmányára, hanem Laczkó Géza és Szalai Sándor közös művére hivatkozik. Laczkó és Szalai szintén nem említi Fleischer kutatásait, nemes egyszerűséggel az általa vizsgált Greipel-képre utalnak, amelyen Bessenyei „hiteles” portréja látható: „Bessenyei-képünk Greipel J. F. 'A Szent István rendi vitézeinek első együttes áldozása a bécsi Burg kápolnájában' című, az innsbrucki várban elhelyezett freskója után készült. Ez az egyetlen hiteles Bessenyei-portré; az eddig szereplő 'Bessenyei-fej'-ről a műtörténeti kutatás a közelmúltban kiderítette, hogy az egyik Czirjék grófort[!] ábrázolja.” *Laczkó Géza – Szalai Sándor*: A magyar irodalom Pantheonja. Bp. 1941. (Lapszám nélkül.) Idézi ezt *Porkoláb T.*: Panteonizáció i. m. 86.

47 Vö. Magyar Irodalmi Lexikon. I. Bp. 1963. 154.; *Hegedűs Géza*: A magyar irodalom arcképcsarnoka. Bp. 1976. 59–62.; *Keresztúry D.*: A magyar irodalom i. m. 95. (A Fleischer által javasolt képet illetően Keresztúry meglehetősen pontatlanul fogalmazott, tudniillik Bessenyei „Arcképét egy, a császárnőt udvartartása körében ábrázoló csoportképen[!] vélték felfedezni.”); *Klaniczay Tibor*: A magyar irodalom története. Bp. 1982.; Lásd ezekről a művekről összefoglalóan *Csorba S.*: Bessenyei György i. m. 228.; *Porkoláb T.*: Panteonizáció és vizuális i. m. 85.; *Porkoláb T.*: Panteonizáció i. m. 85–86.

48 *Robod. (B. L.)*: Bessenyei szobra Nyíregyházán valószínűleg nem a felvilágosult költőt ábrázolja. Kelet-Magyarország 53. (1993) 64. sz. 12. – Ezt a patront 2011-ben ismét elpukkantották, ugyancsak a Trócsányi által elbeszélte történetet felidézve, azt azzal a téves állítással is kiegészítve, miszerint Czirjék Mihály Bessenyei barátja[!] lett volna. Lásd *Mártélyman*: Bessenyei Györgyöt ábrázolja a nyíregyházi szobor? (Nemzeti Portrétár.)

A „hírlapi kacsára” Katona Béla irodalomtörténész reagált meglehetősen ironikus hangnemben, tudniillik Balogh cikkének címe is már „nagy horderejű tudományos felfedezést sugall”.⁴⁹ Katona Balogh „nagy felfedezés”-ét egyfajta „önleplezés”-nek tartotta, felróva a hírlapírónak, hogy részint „teljesen tájékozatlan a Bessenyei-irodalomban”, részint pedig a „Bessenyei-szobor létrejöttének történetében”. Jóllehet Katona elismerte, hogy „Bessenyeinek nem maradt fenn hiteles ábrázolása”, felidézve összefoglalóan egyrészt Kazinczynak egy Bessenyei-portré megszerzése ügyében kifejtett fáradozásait, másrészt a magyar irodalomtörténetíróknak a kérdésben folytatott kutatásait.⁵⁰ Fejtegetéseiben Katona bővebb teret szentel a Fleischer által a Greipel-freskón állítólag megjelenített Bessenyei-arcképnek is, melyet szerinte „az irodalmi köztudat hosszú időn át a költő egyetlen hiteles portréjának tartott, s sokan ma is annak tartanak”.⁵¹ Katona ennek a vélt portrénak a hitelességét határozottan elvetette, és érdekes és kissé meghökkenítő, legendába illő magyarázattal szolgált az elutasításra. Úgy vélte, bár a Bessenyeinek tulajdonított „megnyerő arcú testőrportré akár Bessenyeié is lehetne, a kép címe azonban meggondolkodtathat bennünket”.⁵² Gondolatát folytatva a „hitelességet bizonygató kutatókon” ironizál, akiknek szerinte „sohasem jutott eszébe, hogyan kerülhetett volna az áldozásra várakozó vitézek közé a protestáns Bessenyei? Igaz, hogy később ő valóban katolizált, de akkor, 1779-ben már rég nem volt a testőrség tagja, s elég valószínűtlen, hogy a materialista gondolkodású író testőregyenruhában járt volna áldozni a Burg kápolnájába.”⁵³

Meglehetősen meghökkenítő és nem éppen tudományos érvelés. Először is Katonának tudni kellett volna, hogy a testőrség soraiban számos protestáns volt található, akik vallástól függetlenül kötelesek voltak fontosabb ünnepi eseményeken, így a Szent István-rend ünnepségein szolgálatot teljesíteni (például őrt állni). Másodszor sem Bessenyei, sem testőrtársai, lett légyenek ők materialisták vagy idealisták, miért jártak volna a bécsi Burg kápolnájába áldozni? Nem azért voltak ott, hanem mert az előírásoknak megfelelően kötelezően részt kellett venniük az udvari ünnepségeken.⁵⁴

Úgy tűnik, Katona nem mélyült el Fleischer tanulmányában és ennek nyomán Gálos monográfiájában sem, különben nem tette volna fel azt a fölöslegesnek tűnő kérdést: „nem

tudjuk, ki terjesztette el, hogy az innsbrucki falfestmény egyik képe éppen Bessenyeit ábrázolná”? Abban viszont egyetérthetünk vele, hogy erről az ábrázolásról Bessenyeinek tudni kellett (volna), mivel az ellenkező esetben „bizonyára nem hallgatta volna el ezt Kazinczy előtt sem”.⁵⁵

Katona védelmébe vette Kallós Ede Bessenyei-ábrázolását is, hangsúlyozva, hogy amikor a szobrász alkotását készítette, azért folyamodott a Czirjék-portréhoz, mivel nem állt más hiteles arckép rendelkezésére a bihari remetéről. „Ha hiteles ábrázolás nem állt rendelkezésre Bessenyeiről, ugyan ki-ről mintázhatta volna meg őt szobrász, egy könyökvédős adóhivatalnokról talán, vagy a sarki szatócsról? De ha tudjuk, s ezúttal magától a művészről tudjuk, hogy Czirjék Mihály volt alkotásának modellje, akkor most Czirjék Mihály szobra és nem Bessenyei? Aki csak ennyit tud a műalkotás lélektanáról, annak fogalma sincs a művészet lényegéről. A modell lehetett akárki, az ércbe öntött alak azonban a leghitelesebben Bessenyei. A művészi teremtő erő csodája éppen az, hogy a kész alkotás sohasem azonos egy az egyben a modellel.”⁵⁶ Meglepő okoskodás, de nem eléggé meggyőző. Ezek szerint bárki lehetett volna Bessenyei modellje, akár még Czirjéknél jóval ismertebb testőrök is, akikről szintén maradtak fenn képek, de akár egy korabeli, az 1770-es vagy az 1780-as években, vagy később készült színes testőr-ábrázolás is megtette volna?

Katona mélységesen elítélte a hamis legendákat szövögetőket, mint például Bessenyei esetében is, mivel ezek a legendák „eltakarják vagy meghamisítják a valóságot, s mindenképpen fel kell lépnünk ellenük, még akkor is, ha tudjuk, hogy többnyire szélmalomharcot folytattunk, ha tudjuk, hogy a legendaosztatás a legreménytelenebb vállalkozások közé tartozik”.⁵⁷ Ezzel nem lehet vitatkozni, csak az a baj, hogy maga Katona is legendaalkotó. Említett könyvében Czirjék Mihályt összekeverte a Cziráky grófok egyikével, kijelentve, hogy a „szóban forgó testőr-kép nem Bessenyeit, hanem az egyik Cziráky gróftól ábrázolja”.⁵⁸

A kérdéssel Csorba Sándor is foglalkozott Bessenyei-monográfiájában. Ő, sajnálatos módon, a Czirjék/Bessenyei-kép azonosítása tekintetében kritika nélkül követte Katonát. Szerinte Katona egyértelműen tisztázta, hogy „az Akadémia akkori könyvtárában őrzött kép Bessenyei György mása lett volna”.⁵⁹ Csorba úgy vélte továbbá, hogy irodalomtörténetírásunk hosszú évtizedeken át nem vette tudomásul azokat a kutatásokat, amelyek kétség kívül igazolták: az Akadémián egykor őrzött kép nem a könyvtárban, hanem a főtítkárszobájában volt található. Csorba hivatkozott többek között Trócsányi fent idézett anekdotikus történetére is,⁶⁰ illetve az abban foglaltakra, melyek szerinte „olyan keveredést okoztak, amelynek tisztázása még most is tart”.⁶¹ Megjegyzem, hogy Trócsányi az ismert tényeket közölte, igaz anekdotikus köntösbe öltöztetve, és nincs mit „tisztázni” a kérdésben.

<https://martelyman.blogspot.com/2011/09/bessenyei-gyorgyot-abrazolja.html>. (letöltés: 2024. márc. 18.); Jakó János viszont már egyértelműsítette, hogy a Czirjék-képen „látható díszruhás testőr arcvonásai és a későbbi Bessenyei-szobrokon, portrédomborműveken és érmeken megjelenő portrék közötti hasonlatosság kétségtelen”, és feltételezhető, hogy „az érmeken látható Bessenyei portrék valójában Czirjék Mihály arcvonásait örökítik meg, amelyek azonban Bessenyei arcképeként kerültek be a köztudatba”. *Jakó J.: Bessenyei György* i. m. 210.

49 *Katona B.: Bessenyei-legendák* 1997 i. m. 25.; *Katona B.: Bessenyei-legendák* 1998 i. m. 25–26.

50 Uo.

51 Uo. 26.

52 Uo. 27.

53 Uo.

54 A testőrök kötelezettségeiről lásd bővebben *Báróczy Sándor: Feljegyzései a Magyar Nemesi Testőrség életéből 1760–1800*. Összeállította 1829-ben Krudy Ferenc testőrhadbíró. Magyarra fordította K. László József M. kir. igazgató-tanár. Bp. 1936. 17–18., 20–25.; *Soós István: Testőrélet a 18. században*. *História* 32. (2010) 5. sz. 7–8.

55 *Katona B.: Bessenyei-legendák* 1997 i. m. 27.; *Katona B.: Bessenyei-legendák* 1998 i. m. 27.

56 Uo.

57 Uo. 26.

58 Uo.

59 *Csorba S.: Bessenyei György* i. m. 228.

60 Uo.

61 Uo.

Hadd foglalkozzák most már Fleischer feltételezésével vagy talán „felfedezésével”, azaz Greipel a freskóján valóban megörökítette volna Bessenyeit? Kérdés viszont, Fleischer konkrétan mire alapozta feltevését? Mielőtt ennek ismertetésére rátérnék, meg kell vizsgálni a szóban forgó festményen ábrázolt ünnepi eseményt.

Az innsbrucki lovagvár nagytermében három nagyméretű festmény látható: az egyik I. Ferenc császárt az aranygyapjas rend ünnepi lakomáján ábrázolja; a második Miksa főherceget a német lovagrend konklávéjában; a harmadik, ami témánkhoz közvetlenül kapcsolódik, azt a jelenetet örökíti meg, midőn Mária Terézia királynő és férje, I. (Lotaringiai) Ferenc német-római császár s családja, valamint az udvari osztrák és magyar méltóságok, udvarhölgyek, a rend felavatott lovagjai, továbbá a magyar királyi udvari nemesi testőrség kapitányának és néhány kivezényelt testőrnek a jelenlétében Barkóczy Ferenc esztergomi hercegprímás megáldoztatja a lovagrend tagjait, élükön a trónörökös József főherceggel.⁶²

Greipel a képen ábrázolt személyek többségét feltehetően személyesen ismerhette. Ez természetesen nemcsak Mária

Terézia királynő és I. Ferenc (Lotaringiai) német-római császár és gyermekeik, hanem a legmagasabb rangú udvari méltóságok, magyar főnemeseik esetében szintén így lehetett. Ugyanis őket, nemcsak ezen a képen, hanem más, az udvar életéhez kapcsolódó festményein is, igen élethűen örökítette meg. A kortársak a portrészertő arcvonásaik után ismerhették fel őket, az utókort pedig – miként Greipel más tablón – a falfestmény alsó részén feltüntetett nevük tájékoztatja. A művész azzal, hogy az ábrázoltakat élénken mozgó kis csoportokba tömörítette, sikerrel érzékeltette, milyen magasztos számukra – egyetlen főt kivéve – az a pillanat, midőn a szentelt ostyát átvehetik. Az ünnepélyességet csak fokozza az udvarhölgyek térdelő csoportja, amely mintegy lezárja a hivatalos személyiségek sorát.

A freskón szereplő személyek közül többet a kép jobb felső sarkában feltüntetett nevek és a személyek melletti számok alapján be tudunk azonosítani. A kép bal sarkában Mária Terézia látható csipkés, hermelinprémes magyar ruhában. Körülötte a festő az osztrák és magyar császári és királyi méltóságokat sorakoztatta fel, úgymint: gróf Grassalkovich Antalt,

3. kép – Johann Franz Greipel: A Szent István-rend lovagjainak első együttes áldozása a bécsi Burg kápolnájában. 1764. május 5–6.

62 A vizsgálandó freskó pontos címe: „Erstes Feyerliches Kirchenfest Anno 1764. in Wien in der Kays. Hofkapelle bey Errichtung des Königl. Ungar. St. Stephans Ritter Ordens da Ihro Majest. JOSEPHUS II. Römischer König in Gegenwart Ihro Majestaet MARIAE THERESIAE Keyserin, Königin, als Durchlautigsten Stifterin und Großmeister das Opfer abseliget haben.” – Az 1764. május 5-én és 6-án lezajlott udvari ünnepségről lásd részletesen: Aus der Zeit Maria Theresias. Tagebuch des Fürsten Johann Josef Khevenhüller-Metsch kaiserlichen Obersthofmeisters 1742–1776. Hrsg. im Auftrage der Gesellschaft für Neuere Geschichte Österreichs von Rudolf Graf Khevenhüller-Metsch und Dr. Hans Schlitter. Wien-Leipzig-Berlin 1917. 30–33.; Fleischer Gy.: A Szent István-Rend i. m. 247–250.; Gödölle Máttyás: A rendalapítás képzőművészeti forrásai. In: Szent István lovagjai. Szerk. Gödölle Máttyás – Pallos Lajos. Bp. 2014. 97–99.

a magyar kamara elnökét, gróf Pálffy Miklós főudvarmestert, korábbi magyar kancellárt, gróf Nádasdy Ferenc altábornagyot, horvát bánt, gróf Balassa Pál főpohárnokmestert, gróf Batthyány Imre étkefogómestert. Az előtérben a rend nagykeresztesei állnak: a királynővel szemben, háttal a képet nézőknek: gróf Batthyány Lajos nádor, mögötte profilban gróf Eszterházy Ferenc magyar kancellár, gróf Carl Friedrich Hatzfeld államtanácsos; a nézőkkel szemben a rend fővezérei (*commendatores*): gróf Johann von Chotek a császári udvari szertartásmester, Cseh- és Morvaország kormányzója, gróf Pálffy Lipót magyar koronaőr, gróf Heinrich Cajetan

Blümegen államtanácsos, továbbá a rend lovagjai: báró Friedrich Binder von Kriegelstein államtanácsos, báró Koller Ferenc Xavér királyi személynök, herceg Eszterházy Pál Antal, gróf Forgách János, gróf Karl Ferdinand von Hatzfeldt-Wildenburg, udvari titkos tanácsos, gróf Heinrich Cajetan von Blümegen osztrák kancellár, báró Egid Valentin Borie zu Schönbach államtanácsos, gróf Keglevich József kamarai tanácsos, a lovagrend titkára. Mögöttük a rend közép- és kiskereszteseinek a csoportja. A háttérben, a sekrestye bejárata előtt, az Aranygyapjas Renddel a mellén I. Ferenc császár és a császári-királyi család tagjai (Lipót és Miksa főhercegek) ülnek. A kép jobb oldalán térdelve, udvarhölgyek láthatók. A szertartást végző esztergomi hercegprímást, a lovagrend nagykeresztjét, gróf Barkóczy Ferencet abban a jelenetben ábrázolta festő, amint a szent ostyát az előtte térdelő József főherceg trónörökösnek átnyújtja.

A freskó közepe táján herceg Esterházy Miklós, a testőrség kapitánya áll.

4. kép – Herceg Esterházy Miklós a Magyar Királyi Nemesi Testőrség kapitánya

A kép jobb alsó sarkában pedig egy kivétellel a nézőknek háttal ábrázolva az ünnepségre kirendelt testőrök díszegyenruhában, karddal az oldalukon, illetve puskával a kézben.

Velük azonban még nem ér véget a látvány: Greipel, mintha még ki szeretne volna tölteni a rendelkezésre álló

helyet, több kíváncsi személyt is felvonultat.⁶³ Greipel ezeket az alakokat is portrészzerűen festette meg, de az ő nevüket nem tüntette fel. A kortársak azonban feltehetően tudhatták, hogy közülük ki kicsoda volt.

Visszatérnek azonban a testőrökhöz! Hogyan kerültek/kerülhettek ők egyáltalában a képre? A Magyar Királyi Nemesi Testőrség – mint arra fentebb is utaltunk – alapszabályaiban a gárda tagjai számára szigorúan előírták, hogy a különböző udvari vagy állami (egyházi és világi) ünnepségeken, a király-, illetve császárkoronázásokon, eljegyzési, házassági ceremóniákon, az uralkodó család valamelyik tagjának elhalálózásakor, udvari vadászatokon és több más alkalommal nemcsak Bécsben, de külföldön is kötelesek voltak felvonulni, illetve megjelenni. Báróczy számos olyan esetről számol be, amikor a magyar nemesi testőrséget szolgálatra kirendelték.⁶⁴ Így történt ez az 1764. május 5-én és 6-án megtartott Szent István-rend ünnepségeken is, ahol a testőrök szintén kötelesek voltak megjelenni és díszőrséget állni.

5. kép – Magyar nemesi testőrök Greipel festményén

Érdekes módon Báróczy, aki számos udvari és más ünnepségről számolt be, amelyeken a testőrségnek jelen kellett lennie, emlékirataiban nem szól egyik eseményről sem. Könyveinknek lennének, ha Báróczy foglalkozott volna ezzel az eseménnyel, mert minden bizonnyal – feltéve, ha maga is jelen

63 Fleischer Gy.: A Szent István-Rend i. m. 255.

64 Báróczy S.: Feljegyzései i. m. 17–18., 20–25.

lett volna – bőséges információkkal látta volna el az utókort mind magáról az ünnepélyes ceremóniáról, mind pedig annak résztvevőiről.

Kérdés most már: kik a képen látható testőrök? Azok-e, akiket az 1764. május 5-ikén és 6-ikán lezajlott ünnepségre kivezényeltek vagy a festő által is esetleg ismert, még a festmény készültkor, tehát 1772–1773-ban is a testőrségben szolgált testőrök? Egyáltalán milyen személyek jöhetnek itt szóba? A Szent István-rendnek erről az ünnepségről készült jelentés alapján, ha nem is teljes mértékben, de ismerjük a résztvevőket. Herceg Esterházy Miklósról már volt szó, jóllehet ő 1764 májusában még nem volt testőrkapitány, mivel unokatestvére, gróf Esterházy Miklós, volt koronaőr és oroszországi követ töltötte be ezt a méltóságot 1762. augusztus 1-től 1764. június 19-én bekövetkezett haláláig. Herceg Esterházy kinevezését csak 1764. december 7-én vette át.⁶⁵ A freskón azonban nem elődjét, hanem a festmény elkészülése idején is testőrkapitányi tisztséget viselő herceg Esterházy került. Feltehetően a súlyos beteg gróf Esterházy a fent említett ünnepségen már nem vett részt.

A kép jobb sarkában, a szertartást figyelve áll gróf Pálffy János vezérőrnagy (1760-tól), testőr alkaptány. A mellette állók közül az egyik az 1764-ben őrnagyként, 1767-től pedig ezredesként szolgáló gróf Rhédey János.⁶⁶ A képből kifelé tekintő testőr mellett valószínűleg gróf Kollonich László nagyváradi kanonok, későbbi erdélyi püspök, majd kalocsai érsek látható. Maradt még három párduckacagányos testőr, akiket nem sikerült beazonosítanunk, köztük is a képen a nézők felé tekintő, a szertartásra egyáltalán nem figyelő személyt. Ki jöhet még számításba, aki rangban megfelelt annak, hogy a fényes ünnepségen jelen lehetett: az első őrmesterek közül Gombos Imre kapitány (őrnagy 1763), a másodőrmesterek közül pedig Schusták János Mihály főhadnagy (kapitány 1763), Farkas László főhadnagy (kapitány 1763), valamint Dóczy József kapitány, báró Révay Imre hadnagy. Közülük többen 1772–1773-ban is a testőrségben szolgáltak.⁶⁷

Ezek után a három testőr kilétét kell megvizsgálni, illetve közülük is azét, akiben Fleischer Gyula Bessenyeit vélte láttatni vagy felfedezni. Miként lehetne őket azonosítani? A megoldás egyszerűnek tűnhetne: Greipel a történelmi esemény valóságáig ábrázolására törekedett, és a kép készítésének idején már elhunyt személyekről (gróf Grassalkovich Antal kamaraleány, gróf Batthány Lajos nádor, gróf Rhédey Kálmán stb.), akiket az udvarból korábban személyesen is ismert/ismerhetett, feltehetően akár más, rendelkezésére állt képek alapján vázlatokat készíthetett. Sajnálatos módon – ha ilyen vázlatok valaha valóban léteztek – azok az idők folyamán elkallódtak vagy megsemmisültek. Az efféle források

hiányában tehát nem tudunk választ adni arra, vajon milyen előzetes portrék vagy festmények alapján dolgozott, de a további kutatás alapján talán kideríthető lenne.

A Bessenyeiként azonosított testőr Fleischer szerint a többi kifejezéstelen arcú gárdistától eltérően ezt a testőrt Greipel „energiát sugárzó, tüzesszemű”⁶⁸ személyként festette meg: „A falfestmény jobboldali szélső csoportjában a nézővel szembe forduló magyar testőr alakja külön is leköti figyelmünket. Ez az egész arc egészen egyedi portré és „minden érzésünk amellet szól, hogy a bécsi magyar nemesi gárda legkiválóbb tagját, Bessenyei Györgyöt ábrázolja.”⁶⁹ Fleischer azonban maga sem volt biztos kijelentésében és tanulmányában kérdőjelet tett Bessenyei neve után, hangsúlyozva, hogy „Bessenyeiről nem maradt fenn autentikus arcképünk.”⁷⁰

6. kép – Bessenyei György feltételezett portréja Greipel festményén

Fleischer ugyanakkor kísérletet tett arra, hogy megmagyarázza: miként is kerülhetett Bessenyei az 1765-ben lezajlott eseményt ábrázoló festményre? „[...] Bessenyei György ugyan csak 1765 júniusában került a testőrség kötelékébe tesvérel, Sándorral együtt, tehát az 1764. május 5-kén és 6-kán lezajlott Szent István-rend ünnepségein nem lehetett jelen. 1772-ben azonban, midőn Greipel az innsbrucki falképet festette,

65 Herceg Esterházy Miklós kinevezéséről lásd: A királyi magyar nemesi testőrség iratai 1760–1850. HM-HIM Hadtörténelmi Levéltár 1764. 5/18.; vö. *Sebeti* [R.]: A magyar királyi i. m. 20.; *Hellebronth K.*: A magyar testőrök i. m. 55.; *Gödölle M.*: A rendalapítás i. m. 99.

66 Róla lásd *Sebeti* [R.]: A magyar királyi i. m. 20., 24., 57.; *Hellebronth K.*: A magyar testőrségek i. m. 315.

67 Róluk bővebben *Sebeti* [R.]: A magyar királyi i. m. 20., 34–35., 57., 60., 138.; *Hellebronth K.*: A magyar nemesi testőrségek i. m. 12–13., 131., 143., 160–161., 317., 343.

68 *Fleischer Gy.*: A Szent István-Rend i. m. 257.

69 Uo. 256.

70 Uo.

az udvar körében és a bécsi társaságban már biztos szerepet játszott. Greipel felesége, Josepha Kalkreuth, Mária Terézia belső komornája és Bessenyei kedvesének, Therese von Grasse bárónőnek a barátnője volt. Nem kézenfekvő gondolat-e tehát, hogy Greipel személyesen ismerte Bessenyeit és az innsbrucki falfestmény energiától sugárzó, tüzes szemű magyar gárdistájában felesége barátnőjének lovagját, Bessenyei Györgyöt örökítette meg?⁷¹

Fleischer gondolatai talán tovább is fűzhetők. S ha romantikus színezetbe öltöztetjük a Grasse bárónő és Bessenyei közötti szerelmi liaisons, akár a festményen a Bessenyeiként „azonosított” gárdatiszt mellett felfedezhető maga a bárónő is. A karcsú, csinos arcú udvarhölgy a szertartásmester szavait figyelmesen hallgatja, arra készítheti az embert, hogy elhiggye: a Bessenyeihez fűződő kapcsolatában nem futó kalandot keresett, hanem mély érzéssel vonzódott a daliás és művelt magyar testőrhöz.⁷²

Végezetül még egy kérdéssel kell röviden foglalkozni: vajon a kortársak leírásaiból megismerhető-e, milyen volt Bessenyei külleme, megjelenése? S ha igen, ezek a leírások nyújthatnak-e fogódzópontokat a testőríró portréjának utólagos megrajzolásához, és mennyiben illenek rá a képen látható „Bessenyei”-re.

Laczka János, aki személyesen ismerte testőrírót, róla írott életrajzában a Bessenyei-fiúkat úgy jellemzi, mint akik

termetükre nézve *különös szépségűek* voltak. Mit érthetett ez alatt Laczka? Valószínűleg azt, hogy magas, jó kiállítású, erős testalkatú férfiak. A testvérek közül megjelenésével különösen György tűnt ki, aki: „alig vette rá a formaruhát, már minden szemek megakadtak rajta, mert kivált míg fiatalabb volt, igen szép ábrázattal, ahhoz hasonló különös növesszel, és testállással áldotta meg a természet, melyből egy igen emberséges és szemérmes magyar szív tündöklött ki, de nemsokára a lelkének szépsége felül haladta testének minden különöségét”.⁷³ Kazinczy Barcsay Ábrahám mellett Bessenyeit tartotta a nemesi testőrgárda legszálásabb és legszebb tagjainak. Az előbbi Antinooszhoz, Hadrianus római császár kedveséhez, Bessenyeit pedig a nagy erejű görög mitológiai hőshöz, Meleagroszhoz (Meleager), a kalüdóniai királyfihoz, továbbá egy „nemesb arcvonású inas combos Faunhoz” hasonlította, aki kitűnt fekete szemével és üstökével.⁷⁴ Rejtély, hogy sem Laczka, sem Kazinczy nem foglalkozott Bessenyei arcképének leírásával. Jóllehet mindketten ismerték őt már fiatalabb korában is, konkrétan portréjának a felvázolására mégsem vállalkoztak. Ekképpen, amíg valamilyen minden kétséget kizáró, hiteles, Bessenyeit ábrázoló rajz vagy festmény nem bukkan elő, addig minden nem valós forráson alapuló megálapítás a képzelet szüleményének tartható és kénytelen-kelletlen el kell fogadni Bessenyei fentebb idézett kijelentését: „Nem vagyok lerajzolva. Én a’ képemet csak elevenen használom.”

71 Uo. 257.; *Gödölle M.*: A rendalapítás i. m. 99.

72 Bessenyei és Grasse bárónő, született Theresia Schwinghammer (1721-?) kapcsolatáról lásd bővebben *Báróczy S.*: Feljegyzései i. m. 52., 54., 56.; *Csóka J. Lajos*: Bessenyei és a bécsi udvar. *Pannonhalmi Szemle* 11. (1936) 126–137.; *Gálos R.*: Bessenyei i. m. 56–57.; *Mályusz E.*: Bessenyei György, i. m. 62–63.

73 Bessenyei György élete, Laczka János által. In: *Ballagi Aladár*: A magyar királyi testőrség története, különös tekintettel irodalmi működésére. Bp. 1872. 429. Vö. erről még *Gálos R.*: Bessenyei i. m. 38.

74 Kazinczy másutt szintén Bessenyei daliás termetét, férfiu szépségét hangsúlyozta: „Bessenyei szép, igen szép férjfi volt. Ifjabb korában kivált, de alantabb nemében a szépnek, mint Barcsay, ’s az inas combos Bessenyei Grasznera int”. Kazinczy Döbrentei Gábornak. Széphalom, 1814. július 14. *KazLev* XI. 434. (Idézi *Némedi L.*: Bessenyei i. m. 298.) – Závodszy (Széchy) Károly Laczkát és Kazinczyt követve úgy jellemezte Bessenyeit, mint aki „első megjelenésekor mindenkinek feltűnt. Ritka daliás növesszel és testtartással bírt, fekete üstökkel, mint valami Meleáger, kinek emberséges és szemérmes szív tündökölt ki”. Lásd *Széchy K.*: A magyar irodalom i. m. 18–19. – Váczy János szintén Kazinczyra hivatkozva, de a Czirjék-kép alapján Bessenyei vélt arcvonásait maga elé idézve, a következő szavakkal jellemezte a testőrírót: „a ki hosszasan vizsgálja méla s mégis tüzes szemét, széles ívű szemöldökeit, hatalmas mellét s a test minden formáival ékeskedő egész lényét az ekkor nem sokkal több mint, húsz éves ifjúnak: könnyen arra a meggyőződésre juthat, hogy Bessenyei György összpontosította magában a régi törzsökös családja minden kiváló szellemi és testi tulajdonságait”. *Váczy J.*: Bessenyei György i. m. 399.